

2011

þÿ α ζ †³. ½ μ Í ¼ ± É Â " - Á É Â ± À Ì Á
þÿ ¼ μ Ä ± ¾ Í ± Ä Á Ì Â ° ±¹ ¥¹ ζ Í ° ± Ä ¬
þÿ “ Á .³ Ì Á¹ ζ ± » ± ¼ ¬

Martzelos, Georgios

<http://hdl.handle.net/11728/7643>

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Δ. ΜΑΡΤΖΕΛΟΥ
Καθηγητῆ Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ

**ΤΟ ΑΓ. ΠΝΕΥΜΑ ΩΣ «ΕΡΩΣ ΑΠΟΡΡΗΤΟΣ»
ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΤΡΟΣ ΚΑΙ ΥΙΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓ. ΓΡΗΓΟΡΙΟ ΠΑΛΑΜΑ**

Εἰσαγωγή

Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας στηριζόμενοι κατά βάση στό ἰωάννειο χωρίο «ὁ Θεός ἀγάπη ἐστίν»¹ χαρακτηρίζουν γενικότερα τό Θεό, εἴτε λόγω τῆς ἀγαπητικῆς ἐνδοτριαδικῆς κοινωνίας τῶν θείων προσώπων εἴτε λόγω τῆς ἐξωτριαδικῆς σχέσης του μέ τόν κόσμο, ὄχι μόνο ὡς «ἔρωτα» καί «ἀγάπη», ἀλλά καί ὡς «ἔραστό» καί «ἀγαπητό»². Ὡστόσο κανείς τους, ἀπ' ὅσο εἴμαστε σέ θέση νά γνωρίζουμε, δέν ἔφτασε στό σημεῖο νά χαρακτηρίσει ἕνα μόνο πρόσωπο τῆς Ἁγ. Τριάδος, καί ἰδιαίτερα τό Ἁγ. Πνεῦμα ὡς «ἔρωτα», καί μάλιστα «ἔρωτα ἀπόρρητο» μεταξύ τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ, ὅπως τό ἔκανε γιά πρώτη φορά τό 14^ο αἰώνα ὁ ἅγ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς³. Ὅπως παρατηρεῖ χαρακτηριστικά ἐν προκειμένῳ ο π. Ἰωάννης Meyendorff, «δεν φαίνεται δυνατό νά βροῦμε σέ ὀλόκληρη τή βυζαντινῆ θεολογική γραμματεία ἕνα παράλληλο χωρίο με αὐτό», ἐννοώντας τό χωρίο αὐτό, ὅπου τό Ἁγ. Πνεῦμα χαρακτηρίζεται ὡς «ἔρος ἀπόρρητος» μεταξύ τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ⁴.

¹ Βλ. 1 Ἰω. 4, 8-16.

² Βλ. ἐνδεικτικά Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί θείων ὀνομάτων* 4, 14, PG 3, 712 C. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια εἰς τό Περί θείων ὀνομάτων* 4, 14, PG 4, 265 C – 268 A.

³ Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἠθικά τε καί πρακτικά* 150, 36, PG 150, 1144 D – 1145 A. Π. Κ. Χρήστου (=Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ *Συγγράμματα*, ἐκδ. Π. Κ. Χρήστου, τόμ. 5, Θεσσαλονίκη 1992), σ. 54.

⁴ Βλ. J. Meyendorff, *Introduction à l'étude de Grégoire Palamas*, Patristica Sorbonensia 3, Éditions du Seuil, Paris 1959, σ. 316: «Il ne semble pas que l'on puisse trouver un parallèle à ce passage dans la littérature théologique byzantine». Βλ. καί R. Flogaus, *Theosis bei Palamas und Luther. Ein Beitrag zum ökumenischen Gespräch*, ἐκδ. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1997, σ. 146: «Damit sind wir bei jenem Abschnitt (ἐνν. τό ἴδιο ἀπόσπασμα ἀπό τά *Κεφάλαια* τοῦ Παλαμᾶ) angelangt, der... weder in der griechischen Patristik noch sonst irgendwo in der späteren byzantinischen Theologie bis hin zu Palamas nachweisen läßt».

Πράγματι· ἐρμηνεύοντας ὁ Παλαμᾶς τὴν ψυχολογικὴν τριάδα «νοῦς – λόγος – πνεῦμα» πού εἶναι διάχυτη κυρίως στήν ἑλληνορθόδοξη πατερική παράδοση γιά τὴν ἀπεικόνιση τόσο τῆς ἐνότητας ὅσο καί τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος⁵, δέν ἀρκεῖται ἀπλῶς στόν ὄρο «πνεῦμα» τῆς ἀνωτέρω ψυχολογικῆς τριάδος, προκειμένου νά ἐκφράσει τὴν ἐνδοτριαδική σχέση τοῦ Ἁγ. Πνεύματος μέ τὰ ἄλλα δύο πρόσωπα τῆς Ἁγ. Τριάδος, ἀλλά τόν ἐρμηνεύει μέ βάση τὴν εἰκόνα τῆς ἀγάπης καί τοῦ ἔρωτα πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό νοῦ καί τό λόγο ἢ τὴν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτόν γνώση. Συγκεκριμένα, ἀναφερόμενος στό Ἁγ. Πνεῦμα, σημειώνει χαρακτηριστικά: «Ἐκεῖνο δέ τό Πνεῦμα τοῦ ἀνωτάτω Λόγου, οἷόν τις ἔρως ἐστίν ἀπόρρητος τοῦ Γεννήτορος πρός αὐτόν τόν ἀπορρήτως γεννηθέντα Λόγον· ᾧ καί αὐτός ὁ τοῦ Πατρὸς ἐπέραστος Λόγος καί Υἱός χρῆται πρός τόν Γεννήτορα· ἀλλ' ὡς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἔχων αὐτόν συμπροελθόντα, καί συμφυῶς ἐν αὐτῷ ἀναπαυόμενον... Τούτου τοῦ ἀνωτάτω ἔρωτος τὴν εἰκόνα, καί ὁ κατ' εἰκόνα τοῦ Θεοῦ κτισθεῖς ἡμῶν ἔχει νοῦς, πρός τὴν παρ' αὐτοῦ καί ἐν αὐτῷ διηλεκῶς ὑπάρχουσαν γνῶσιν. Παρ' αὐτοῦ καί ἐν αὐτῷ καί τοῦτον (δηλ. τόν ἔρωτα) ὄντα, καί συμπροϊόντα παρ' αὐτοῦ τῷ ἐνδοτάτῳ λόγῳ»⁶. Ἔτσι ἡ διάχυτη στήν πατερική παράδοση ψυχολογικὴ τριάδα «νοῦς – λόγος – πνεῦμα» παίρνει ἐν προκειμένῳ στόν Παλαμᾶ μιά νέα καί πρωτότυπη μορφή· τὴ μορφή «νοῦς – λόγος ἢ ἐνυπάρχουσα σ' αὐτόν γνώση – ἔρως», μέ τὴν ὁποία ὁ ἱερός πατήρ ἐπιχειρεῖ νά παραστήσει εἰκονικά τηρουμένων πάντοτε τῶν ἀναλογιῶν τίς ἀἰδιες ὑπαρκτικές σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος.

Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι γενικότερα ἡ θεολογία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ ἀποτελεῖ οὐσιαστικά μιά δημιουργικὴ σύνθεση τῆς προγενέστερης πατερικῆς παράδοσης, χωρὶς

⁵ Βλ. ἐνδεικτικά Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, *Λόγος 23, Εἰρηνικός Γ', Εἰς τὴν σύμβασιν, ἦν μετὰ τὴν σύστασιν ἐποιησάμεθα οἱ ὁμόδοξοι*, 11, PG 35, 1161 C – 1164 A· Γρηγορίου Τεφρῶν, *Διάλεξις μετὰ Ἰουδαίου Ἐρβάν τοῦνομα*, PG 86, 625 B· Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 6-7*, PG 94, 801 C – 805 C· Γρηγορίου Σιναΐτου, *Κεφάλαια δι' ἀκροστιχίδος πάνν ὠφέλιμα*, 31, PG 150, 1248 D.

⁶ Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὄπ. παρ., 36-37, PG 150, 1144 D – 1145 B· Π. Κ. Χρήστου, σ. 54 ἐξ.

μάλιστα πρωτοτυπία στά στοιχειῖα πού τή συνθέτουν⁷, πῶς θά μπορούσε νά ἐξηγήσει κανείς τήν πρωτοτυπία πού παρουσιάζει στήν Τριαδολογία του ἢ θεώρηση τοῦ Ἁγ. Πνεύματος ὡς ἀμοιβαίου ἔρωτα μεταξύ Πατρός καί Υἱοῦ; Γιά νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα αὐτό θά πρέπει κατ' ἀρχήν νά δοῦμε ἐν συντομία πῶς νοεῖται κατά τόν Παλαμᾶ ἡ ἀνωτέρω ψυχολογική τριάδα ὡς εἰκόνα τῶν ὑπαρκτικῶν σχέσεων τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος καί κατόπιν νά ἀναζητήσουμε τήν πηγή τῆς πρωτοτυπίας του, καθῶς καί τό λόγο πού τόν ὀδήγησε στήν υἰοθέτησή της.

**α. Ἡ ψυχολογική τριάδα τοῦ Παλαμᾶ ὡς εἰκόνα
τῶν ὑπαρκτικῶν σχέσεων τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος**

Ἐπιδιώκοντας ὁ Παλαμᾶς στά 150 Κεφάλαιά του νά παραστήσει εἰκονικά τίς αἰδίες ὑπαρκτικές σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος, ἐρμηνεύει τή διάχυτη στήν πατερική παράδοση ψυχολογική τριάδα «νοῦς – λόγος – πνεῦμα», συνδέοντάς την μέ τό κοινό καί οὐσιῶδες χαρακτηριστικό γνώρισμα τῶν θείων προσώπων, τήν ἀγάπη. Ὁ Πατήρ εἶναι, ὅπως τονίζει, ὁ ἀνώτατος «νοῦς», ὁ ὁποῖος ὡς «ἡ ὑπερτελής καί παντελής ἀγαθότης» ἀποτελεῖ τήν πηγή, ἀπό τήν ὁποία προέρχεται ὁ «λόγος»⁸. Ὁ «λόγος» ὅμως αὐτός σέ ἐνδοτριαδικό ἐπίπεδο δέν μοιάζει, ὅπως διευκρινίζει, μέ τό δικό μας προφορικό ἢ ἐνδιάθετο ἢ ἀκόμη καί τόν «ἐν διανοία» λόγο, ἀλλά μέ τό λόγο πού εἶναι ἐξαιτίας τῆς κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργίας του ἔμφυτος μέσα μας ὡς λογική δύναμη πού σχετίζεται μέ τή γνώση⁹. Μέ τήν ἔννοια αὐτή καί ὁ Υἱός εἶναι καί λέγεται Λόγος, ἐπειδή ἀκριβῶς προέρχεται ἀπό τόν Πατέρα ὡς τόν ἀνώτατο «νοῦ»¹⁰. Ὡς «λόγος» ὅμως ὁ Υἱός δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ χωρίς τήν ὑπαρξη τοῦ «πνεύματος». Καί, ὅπως ὁ

⁷ Πρβλ. G. Florovsky, «St. Gregory Palamas and the Tradition of the Fathers», στό *The Greek Orthodox Theological Review* 5,2 (1959), σ. 126. Γ. Ι. Μαντζαρίδου, *Παλαμικά*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 17.

⁸ Βλ. ὅπ. παρ., 35, PG 150, 1144 Β-Π. Κ. Χρήστου, σ. 53.

⁹ Βλ. ὅπ. παρ., PG 150, 1144 ΒC-Π. Κ. Χρήστου, σ. 53 ἐξ.

¹⁰ Βλ. ὅπ. παρ., PG 150, 1144 C-Π. Κ. Χρήστου, σ. 54.

«λόγος» ἔχει τό «πνεῦμα» ὡς προερχόμενο μαζί μ' αὐτόν ἀπό τό νοῦ, ἔτσι καί «ὁ ἐκ Θεοῦ Θεός Λόγος» ἔχει τό Ἄγ. Πνεῦμα «συμπροϊόν ἐκ τοῦ Πατρὸς»¹¹. Ἐδῶ ὅμως ἀκριβῶς ὁ Παλαμᾶς αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά προβεῖ σέ κάποιες ἀναγκαῖες διευκρινίσεις.

Τό Ἄγ. Πνεῦμα, ὅπως ὑπογραμμίζει, δέν πρέπει νά νοεῖται σάν τό δικό μας πνεῦμα πού συνυπάρχει μαζί μέ τόν προφορικό ἢ ἐνδιάθετο ἢ καί «κατά διάνοιαν» λόγο. Κί' αὐτό γιατί τό δικό μας πνεῦμα ἀποτελεῖ μιά ὁρμή τοῦ νοῦ πού συμπαρατείνεται χρονικά μαζί μέ τό λόγο, ἔχοντας ἀνάγκη ἀπό τά ἴδια χρονικά διαστήματα, καί προχωρεῖ μαζί του βαθμιαῖα ἀπό ἓνα ἀτελές σέ ἓνα πιό ὀλοκληρωμένο νόημα¹². Μέ ἄλλα λόγια τό πνεῦμα τοῦ δικοῦ μας λόγου δέν μπορεῖ νά ἀπεικονίσει σωστά τήν ὑπαρκτική πρόοδο τοῦ Ἄγ. Πνεύματος καί τή σχέση του μέ τά ἄλλα δύο πρόσωπα τῆς Ἄγ. Τριάδος. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποιεῖ μιά καταλληλότερη εἰκόνα γιά τό Ἄγ. Πνεῦμα, θεωρώντας το, ὅπως εἴπαμε, ὡς τόν ἀμοιβαῖο «ἀπόρρητο ἔρωτα» μεταξύ Πατρὸς καί Υἱοῦ¹³.

Ὁ ἔρωτας πού ἔχει διαρκῶς ὁ νοῦς πρὸς τό λόγο ἢ τήν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτόν γνώση ἀπεικονίζει κατὰ τόν Παλαμᾶ τηρουμένων πάντοτε τῶν ἀναλογιῶν τίς ἀἴδιες ἐνδοτριαδικές σχέσεις τοῦ Ἄγ. Πνεύματος μέ τόν ἀνώτατο νοῦ, τόν Πατέρα, καί τόν προερχόμενο ἀπ' αὐτόν Υἱό καί Λόγο του¹⁴. Ὅπως δηλ. ὁ ἔρωτας πρὸς τή γνώση προέρχεται ἀπό τό νοῦ μαζί μέ τό λόγο καί ἀναπαύεται σ' αὐτόν, μέ ἀνάλογο τρόπο καί τό Ἄγ. Πνεῦμα, ὡς «οἶόν τις ἔρως... ἀπόρρητος» μεταξύ Πατρὸς καί Υἱοῦ, προέρχεται ἐκ τοῦ Πατρὸς μαζί μέ τόν Υἱό καί Λόγο του καί ἀναπαύεται «συμφυῶς ἐν αὐτῶ»¹⁵.

Προϋπόθεση ἀσφαλῶς γιά τή χρήση αὐτῆς τῆς εἰκόνας εἶναι κατὰ τόν Παλαμᾶ ἢ κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καί ἰδιαίτερα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐκ

¹¹ Βλ. ὅπ. παρ., 36, PG 150, 1144 D·Π. Κ. Χρήστου, σ. 54.

¹² Βλ. ὅπ. παρ.

¹³ Βλ. ὅπ. παρ., PG 150, 1144 D – 1145 A·Π. Κ. Χρήστου, σ. 54.

¹⁴ Βλ. ὅπ. παρ., 37, PG 150, 1145 B·Π. Κ. Χρήστου, σ. 55.

¹⁵ Βλ. ὅπ. παρ., 36, PG 150, 1145 A·Π. Κ. Χρήστου, σ. 54.

φύσεως τήν ἀγάπη «πρός τήν παρ' αὐτοῦ καί ἐν αὐτῷ διηνεκῶς ὑπάρχουσιν»¹⁶. Γιά ὅσους μάλιστα δέν μποροῦν νά κατανοήσουν τήν ἀλήθεια αὐτή «δείγμα ἐναργέστατον», ὅπως σημειώνει, εἶναι «ἡ πρός τό εἰδέναι τῶν ἀνθρώπων ἀκόρεστος ἔφεσις»¹⁷.

Ὡστόσο θά πρέπει νά τονίσουμε ὅτι καί ἡ εἰκόνα αὐτή τοῦ ἔρωτα μεταξύ τοῦ νοῦ καί τοῦ λόγου ἢ τῆς ἐνυπάρχουσας σ' αὐτόν γνώσης δέν εἶναι κατά τόν Παλαμᾶ ἀπολύτως κατάλληλη, γιά νά ἐκφράσει τίς ἐνδοτριαδικές σχέσεις τοῦ Ἁγ. Πνεύματος μέ τόν Πατέρα καί τόν Υἱό. Καί αὐτό φαίνεται ὄχι μόνο ἀπό τήν φράση «οἶόν τις ἔρωτος», μέ τήν ὁποία δηλώνεται ἡ σχετικότητα τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνας γιά τό Ἁγ. Πνεῦμα, ἀλλά καί ἀπό τόν ἀποφατικό χαρακτηρισμό τοῦ ἔρωτα αὐτοῦ ὡς «ἀπόρητου»¹⁸. Παρόλα αὐτά ὁ Παλαμᾶς καθιστᾶ εὐθύς ἐξ ἀρχῆς σαφές ὅτι αὐτός ὁ «θεῖος ἔρωτος» ὡς ὑπόσταση, καίτοι εἶναι κοινός μεταξύ Πατρός καί Υἱοῦ, προέρχεται ἀπό το Θεό-Πατέρα «ἐκπορευτῶς»¹⁹ καί ὅτι ὁ Υἱός τόν ἔχει αἰδίως «ὡς ἐκ τοῦ Πατρός... συμπροελθόντα, καί συμφυῶς ἐν αὐτῷ (ἐνν. ἐν τῷ Υἱῷ) ἀναπαυόμενον»²⁰, πράγμα πού δέν ἀφήνει κανένα περιθώριο γιά ὁποιαδήποτε φιλιοκβιστική ἐρμηνεία τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος.

β. Ἡ πηγὴ τῆς πρωτοτυπίας τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ

Ἄν ἀναζητήσῃ κανεὶς τήν πηγὴ τῆς ἀνωτέρω πρωτοτυπίας πού παρουσιάζει ἡ Τριαδολογία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, εὐκόλα μπορεῖ νά ἐντοπίσῃ μιὰ τέτοια θεώρηση γιά τό Ἁγ. Πνεῦμα, συνδεδεμένη μάλιστα μέ μιὰ παρόμοια ψυχολογική τριάδα, στοὺς Λατίνους Πατέρες, καί ἰδιαίτερα στόν ἀρχιτέκτονα τῶν ψυχολογικῶν τριάδων κατά τήν ἀνάπτυξη τῆς Τριαδολογίας του, τόν ἱερό Αὐγουστίνου²¹.

¹⁶ Βλ. ὅπ. παρ., 37, PG 150, 1145 Β·Π. Κ. Χρήστου, σ. 55.

¹⁷ Βλ. ὅπ. παρ., PG 150, 1145 ΒC·Π. Κ. Χρήστου, σ. 55.

¹⁸ Βλ. ὅπ. παρ., 36, PG 150, 1144 D - 1145 Α·Π. Κ. Χρήστου, σ. 54.

¹⁹ Βλ. ὅπ. παρ., 37, PG 150, 1145 C·Π. Κ. Χρήστου, σ. 55.

²⁰ Βλ. ὅπ. παρ., 36, PG 150, 1145 Α·Π. Κ. Χρήστου, σ. 54.

²¹ Σχετικά μέ τίς ψυχολογικές τριάδες τοῦ Αὐγουστίνου καί τή σημασία τους γιά τήν Τριαδολογία του βλ. τό πολύ ἀξιόλογο ἄρθρο τοῦ E. Portalié, «Augustin (Saint)», στό

Πράγματι, ὁ ἱερός Αὐγουστίνος στό 15^ο κεφάλαιο τοῦ ἔργου του *De Trinitate*, ἐπιχειρώντας ὄχι μόνο νά καταστήσει σαφή τήν ἐνότητα καί τήν ἰδιαιτερότητα τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος, ἀλλά καί νά τεκμηριώσῃ τή διδασκαλία του γιά τό Filioque, στά πλαίσια τῶν διαφόρων ψυχολογικῶν τριάδων πού χρησιμοποιεῖ, παραλληλίζει τόν Πατέρα μέ τό νοῦ (*mens*), τόν Υἱό μέ τό λόγο (*verbum*) ἢ τήν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτόν γνώση (*notitia*) καί τό Ἁγ. Πνεῦμα μέ τόν ἔρωτα ἢ τήν ἀγάπη (*charitas/amor*), πού ὑπάρχει ἀμοιβαῖα μεταξύ Πατρός καί Υἱοῦ καί παριστᾶ τή μεταξύ τους ἄρρητη ἐνδοτριαδική κοινωνία²². Μάλιστα, ἀναφερόμενος στίς σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος μέ βάση τήν παραπάνω ψυχολογική τριάδα, προβάλλει τόν ἐνδοτριαδικό ρόλο τοῦ Ἁγ. Πνεύματος ὡς τοῦ συνδέσμου τῆς ἀγάπης (*nexus amoris*) μεταξύ Πατρός καί Υἱοῦ, μέ τρόπο πού θυμίζει τήν ἀντίστοιχη ἄποψη τοῦ Παλαμᾶ. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικά (σέ νεοελληνική μετάφραση): «Ἄν ἡ ἀγάπη, μέ τήν ὁποία ὁ Πατήρ ἀγαπᾶ τόν Υἱό καί ὁ Υἱός ἀγαπᾶ τόν Πατέρα, δείχνει μέ ἄρρητο τρόπο τήν κοινωνία μεταξύ τῶν δύο, τί θά μπορούσε νά εἶναι πιό ταιριαστό ἀπό τό νά λέγεται αὐτό κυρίως ἀγάπη, πού εἶναι τό κοινό καί στούς δύο (Ἅγιο) Πνεῦμα;»²³

Εἶναι δέ χαρακτηριστικό ὅτι, ὅπως ὁ Αὐγουστίνος, ἔτσι καί ὁ Παλαμᾶς ὄχι μόνο θεωρεῖ τήν ψυχολογική τριάδα «νοῦς – λόγος (γνώση) – ἔρωτα» (*mens - verbum [notitia] - amor*) ὡς εἰκόνα τῶν ὑπαρκτικῶν σχέσεων τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος²⁴, ἀλλά καί τή θεμελιώνει πάνω στήν «κατ' εἰκόνα

Dictionnaire de Théologie Catholique 1, 2, στ. 2349- 2351 ἔξ., καθώς καί τη μελέτη τοῦ M. Schmaus, *Die psychologische Trinitätslehre des hl. Augustinus*, Münster 1927.

²² Βλ. Αὐγουστίνου, *De Trinitate* IX, 4, 4, PL 42, 963· M. Παπαθωμόπουλου – I. Τσαβάρη – G. Rigotti (=M. Παπαθωμόπουλου – I. Τσαβάρη – G. Rigotti, *Αὐγουστίνου Περί Τριάδος βιβλία πεντεκαίδεκα ἄπερ ἐκ τῆς Λατίνων διαλέκτου εἰς τήν Ελλάδα μετήνεγκε Μάξιμος ὁ Πλανούδης*, Εἰσαγωγή, ἑλληνικό καί λατινικό κείμενο, γλωσσάριο, Editio princeps, ἐκδ. Κέντρου ἐκδόσεως ἔργων Ἑλλήνων συγγραφέων, Ἀθήναι 1995, σ. 520.

²³ Βλ. Αὐγουστίνου, ὅπ. παρ., XV, 19, 37, PL 42, 1086· M. Παπαθωμόπουλου – I. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 950: «Et si caritas qua pater diligit filius ineffabiliter communionem demonstrat amborum, quid conuenientius quam ut ille proprie dicatur caritas qui spiritus est communis ambobus?».

²⁴ Βλ. Αὐγουστίνου, ὅπ. παρ., IX, 4, 4-7, PL 42, 963-965· 5, 8, PL 42, 965· M. Παπαθωμόπουλου – I. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 520 κ.έ., 526 κ.έ. Βλ. καί L. Karfiková, «Das Geheimnis Gottes des Vaters in Augustinus *De Trinitate* IX-X und XV», στό *Gott, Vater und*

Θεοῦ» δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου καί ιδιαίτερα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ²⁵. Ἀκόμη καί τό ἐπιχείρημα πού ἐπικαλεῖται ὁ Παλαμᾶς, ὅτι «ἡ πρός τό εἰδέναι τῶν ἀνθρώπων ἀκόρεστος ἔφεσις» ἀποτελεῖ «δειγμα ἐναργέστατον» τῆς ἀγαπητικῆς σχέσης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν Πατέρα ὡς ὑπέρτατο νοῦ καί τόν Υἱό ὡς ὑπέρτατο λόγο ἢ τήν ἐνυπάρχουσα σ' αὐτόν γνώση²⁶, ἀπαντᾷ ὡς ἰδέα ἐπίσης στό *De Trinitate* τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου²⁷. Ἀναμφίβολα λοιπόν ὁ Παλαμᾶς εἶναι ἐν προκειμένῳ ἐξαρτημένος ἀπό τό *De Trinitate* τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Κί' αὐτό εἶναι ἀπολύτως εὐλογο, γιατί εἶχε στήν ἐποχή του τή δυνατότητα νά ἔχει ἄμεση πρόσβαση στό ἔργο αὐτό μέσω τῆς μεταφράσεως πού ἐκπόνησε περί τά τέλη τοῦ 13^{ου} αἰώνα (≈1280) ὁ λατινομαθῆς λόγιος τοῦ Βυζαντίου Μάξιμος Πλανούδης²⁸.

Υπό τήν ἐννοια αὐτή γίνεται κατανοητό, γιατί ἤδη ὁ π. J. Meyendorff, ἐντυπωσιαμένος ἀπό τή μεγάλη ὁμοιότητα πού ὑπάρχει στό σημεῖο αὐτό μεταξύ Παλαμᾶ καί Αὐγουστίνου²⁹, χαρακτήρισε τόν Παλαμᾶ ὡς «έναν ἀπ' τούς πιό

Schöpfer, Pro Oriente, Bd. XXXI, Wiener patristische Tagungen III (PRO ORIENTE – Studientagung « Le Mystère de Dieu, Père et Créateur » - „Das Geheimnis Gottes: Vater und Schöpfer“, Luxemburg, Juni 2005, hrsg. von Ysabel de Andia und Peter Leander Hofrichter), Tyrolia-Verlag, Innsbruck-Wien 2007, σ. 252 κ.έ.

²⁵ Βλ. Αὐγουστίνου, ὄπ. παρ., IX, 2, 2, PL 42, 961· 12, 17, PL 42, 970· X, 12, 19, PL 42, 984· XV, 1, 1, PL 42, 1057· Μ. Παπαθωμόπουλου – Ἰ. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 514 κ.έ.: 548· 588 κ.έ.: 850.

²⁶ Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, ὄπ. παρ., 37, PG 150, 1145 BC· Π. Κ. Χρήστου, σ. 55.

²⁷ Βλ. ὄπ. παρ., IX, 12, 18, PL 42, 971-972· Μ. Παπαθωμόπουλου – Ἰ. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 546 κ.έ.: «appetitus ille... neque requiescit fine quo intenditur nisi id quod quaeritur inuentum quaerenti copuletur», καθώς καί τήν ἄποψη τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου «... mens... totamque amat notitiam suam» (ὄπ. παρ., IX, 5, 8, PL 42, 965· Μ. Παπαθωμόπουλου – Ἰ. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 528) σέ συνάρτηση μέ τή βασική τοποθέτησή του ὅτι ὁ νοῦς, ὁ λόγος ἢ ἡ ἐνυπάρχουσα σ' αὐτόν γνώση καί ἡ ἀγάπη πού χαρακτηρίζουν τόν ἄνθρωπο ἀποτελοῦν εἰκόνα τῶν προσώπων τῆς Ἁγ. Τριάδος (βλ. ιδιαίτερα Αὐγουστίνου, ὄπ. παρ., X, 12, 19, PL 42, 984· Μ. Παπαθωμόπουλου – Ἰ. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 548: «Et est quaedam imago trinitatis, ipsa mens et notitia eius, quod est proles eius ac de se ipsa verbum eius, et amor tertius, et haec tria unum atque una substantia»).

²⁸ Βλ. E. Fisher, “Planoudes’ *De Trinitate*, the Art of Translation, and the Beholder’s Share”, στο *Orthodox Readings of Augustine*, ἐκδ. G. Demacopoulos καί Ar. Papanikolaou, St Vladimir’s Seminary Press, Crestwood, New York 2008, σ. 41 κ.έ.: G. E. Demacopoulos and Ar. Papanikolaou, «Augustin and the Orthodox: “The West” in the East», στο *Orthodox Readings of Augustine*, ἐκδ. G. Demacopoulos καί Ar. Papanikolaou, St Vladimir’s Seminary Press, Crestwood, New York 2008, σ. 15.

²⁹ Βλ. ὄπ. παρ., σ. 316.

αυγουστινιανούς συγγραφείς τῆς χριστιανικῆς Ανατολῆς»³⁰. Ὅπως ἀπέδειξε μάλιστα μέ περισσὴ ἐπιμέλεια καὶ πειστικότητα ἢ σύγχρονη ἔρευνα, ὁ Παλαμᾶς δεν ἀρκεῖται ἀπλῶς καὶ μόνο στὴν υἰοθέτηση τῆς αυγουστίνειας αὐτῆς ἀντίληψης γιὰ τὸ Ἁγ. Πνεῦμα καὶ τῆς συνδεδεμένης μ' αὐτὴν ψυχολογικῆς τριάδας, ἀλλὰ κάνει εὐρεία χρῆση τοῦ αυγουστίνειου αὐτοῦ ἔργου στὴ θεολογία του μέσω τῆς μεταφράσεως τοῦ Μαξίμου Πλανούδη³¹.

Βέβαια εἶναι γεγονός ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ 14^{ου} αἰ., καὶ συγκεκριμένα τὴν παραμονή τῶν Χριστουγέννων τοῦ 1354, δηλ. περίπου πέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν κοίμηση τοῦ ἁγίου, κυκλοφόρησε ἡ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου *Summa contra gentiles*, γνωστοῦ καὶ μέ τὸν τίτλο *Contra Gentes*, τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη πού ἔγινε ἀπὸ τὸ Δημήτριο Κυδώνη καὶ περιεῖχε σχεδόν κατὰ λέξη τίς θέσεις αὐτές τοῦ ἱεροῦ Αυγουστίνου³². Θεωροῦμε ὁμῶς τελείως ἀπίθανη τὴν ἄποψη πού διατύπωσε ὁ ρωμαιοκαθολικός θεολόγος M. Jugie, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία, ἐκτός ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Πλανούδη στό *De Trinitate* τοῦ ἱεροῦ Αυγουστίνου, ἐνδέχεται ὁ Παλαμᾶς νὰ εἶναι ἐν προκειμένῳ ἐξαρτημένος καὶ ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Δημητρίου Κυδώνη στό *Summa contra gentiles* τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη³³. Κί' αὐτό

³⁰ Βλ. ὅπ. παρ., σ. 175: «le docteur hésychaste est même ... l'un des auteurs les plus 'augustiniens' de l'Orient chrétien».

³¹ Βλ. R. Flogaus, «Der heimliche Blick nach Westen. Zur Rezeption von Augustins De Trinitate durch Gregorios Palamas», στό *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 46 (1996), σ. 275-297· τοῦ ἴδιου, *Theosis bei Palamas und Luther. Ein Beitrag zum ökumenischen Gespräch*, ἐκδ. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1997, σ. 98-109, 140, 143-153, 155 ἑξ., 238-261· τοῦ ἴδιου, «Inspiration – Exploitation – Distortion: The Use of St Augustine in the Hesychast Controversy», στό *Orthodox Readings of Augustine*, ἐκδ. G. Demacopoulos καὶ Ar. Papanikolaou, St Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York 2008, σ. 63 κ.έ.· Γ. Ἀ. Δημητρακόπουλου, *Αὐγουστίνος καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς. Τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχοθεολογίας*, ἐκδ. Παρουσία, Ἀθήνα 1997, σ. 52 κ.έ., 83 κ.έ.

³² Βλ. M. Jugie, «Palamas Grégoire», στό *Dictionnaire de Théologie Catholique* XI, 2, σ. 1766· Στ. Γ. Παπαδόπουλου, *Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων – Φιλοθωμισταὶ καὶ Ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Βυζαντινῆς Θεολογίας*, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 25 κ.έ.· Ἀ. Κόλτσιου - Νικήτα, *Δημητρίου Κυδώνη μετάφραση τοῦ ψευδοαυγουστίνειου Soliloquia (Τί ἂν εἴποι ψυχὴ μόνη πρὸς μόνον τὸν Θεόν)*, Εἰσαγωγή – Κείμενο – Ἐνδεικτικὰ, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Γραμματείας, Ἀθήναι 2005, σ. 39.

³³ Βλ. M. Jugie, ὅπ. παρ., σ. 1766 ἑξ.

για τόν απλούστατο λόγο ότι τά *Κεφάλαια* τοῦ Παλαμᾶ προηγήθηκαν χρονικά τῆς ἀνωτέρω μεταφράσεως τοῦ Κυδώνη³⁴. Ἀλλά καί ἂν ἀκόμη ἡ μετάφραση τοῦ Κυδώνη προηγείτο τῶν *Κεφαλαίων* τοῦ Παλαμᾶ, ἔχουμε τή γνώμη ὅτι ὁ Παλαμᾶς, ἐφόσον ἤθελε νά υἰοθετήσει στήν Τριαδολογία του τή δυτική ἀντίληψη γιά τό Ἁγ. Πνεῦμα ὡς ἀμοιβαίου ἔρωτα μεταξύ Πατρός καί Υἱοῦ καί τή συνδεδεμένη μ' αὐτήν ψυχολογική τριάδα «νοῦς – λόγος ἢ γνώση – ἔρως», δέν θά χρησιμοποιοῦσε ὡς πηγή του τό Θωμᾶ Ἀκινάτη, ἀλλά τόν ἱερό Αὐγουστίνου, τόν ὁποῖο θεωροῦσε ὡς ἅγιο καί μεγάλο Πατέρα τῆς ἐνωμένης καί ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας, χαρακτηρίζοντάς τον μάλιστα ὡς σοφό καί ἀποστολικό ἄνδρα, καίτοι δέν ἀναφέρεται ἄμεσα τό ὄνομά του³⁵. Γι' αὐτό ἄλλωστε χρησιμοποιεῖ μέ ἄνεση καί εὐρέως, ὅπως εἶπαμε, τή μετάφραση τοῦ Πλανούδη στή θεολογία του. Ἐκτός αὐτοῦ ὅμως πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Πλανούδη ἀνταποκρινόταν πολύ περισσότερο καί πιό ἄμεσα στό ἐνδιαφέρον τῶν βυζαντινῶν θεολόγων τῆς ἐποχῆς του νά γνωρίσουν ἀπό κοντά τήν Τριαδολογία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου πού ὑπῆρξε ὁ πατέρας τοῦ *Filioque* καί μέ τόν τρόπο αὐτό νά εἶναι ἐπαρκῶς ἐξοπλισμένοι στόν ἀντιρρητικό

³⁴ Κατά τούς R. Sinkewicz καί Π. Χρήστου τά *Κεφάλαια* τοῦ Παλαμᾶ ἐμφανίστηκαν μεταξύ τῶν ἐτῶν 1349 καί 1350 (βλ. R. E. Sinkewicz, *Saint Gregory Palamas: The One Hundred and Fifty Chapters. A Critical Edition, Translation and Study*, ἐκδ. Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto 1988, σ. 49 κ.έ. καί Π. Κ. Χρήστου, σ. 29 ἐξ.), ἐνῶ κατά τόν Meyendorff ἤδη πρὶν ἀπό τό ἔτος 1347 (ὅπ. παρ., σ. 373 ἐξ.). Βλ. καί R. Flogaus, *Theosis bei Palamas und Luther. Ein Beitrag zum ökumenischen Gespräch*, ἐκδ. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1997, σ. 147.

³⁵ Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Περί τῆς τοῦ Γρηγορᾶ ψευδογραφίας ὁμοῦ καί δυσσεβείας* 2, 43- Π. Κ. Χρήστου (ἐκδ.), *Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Συγγράμματα*, τόμ Δ', Θεσσαλονίκη 1988 σ. 296: «Ἐπεὶ δέ τις τῶν σοφῶν καί ἀποστολικῶν ἀνδρῶν φησιν ὅτι 'θέσεις καί ἔξεις καί τόποι καί χρόνοι καί εἴ τι τοιοῦτον, οὐ κυρίως ἐπὶ Θεοῦ λέγονται, ἀλλά μεταφορικῶς· τό δέ πρὸς τό ποιεῖν καί ἐνεργεῖν ἀνήκον ἐπὶ μόνου τοῦ Θεοῦ ἀληθέστατα ἂν λέγοιτο...». Τό ὅτι ὁ Παλαμᾶς μέ τή φράση «...τις τῶν σοφῶν καί ἀποστολικῶν ἀνδρῶν» ἐννοεῖ ἐν προκειμένῳ τόν ἱερό Αὐγουστίνου, φαίνεται ἀπό τό παρακάτω χωρίο τοῦ *De Trinitate* κατά μετάφραση τοῦ Μαξίμου Πλανούδη, ἀπό τό ὁποῖο εἶναι σαφέστατα ἐξαρτημένος: «Θέσεις δέ καί ἔξεις καί τόποι καί χρόνοι οὐ κυρίως ἀλλά μεταφορικῶς καί καθ' ὁμοίότητα ἐν τῷ Θεῷ λέγονται... Τό δέ πρὸς τό ποιεῖν ἀνήκον τάχα περὶ μόνου τοῦ Θεοῦ ἀληθέστατα ἂν λέγοιτο» (Βλ. Αὐγουστίνου, ὅπ. παρ. V, 8, 9, Μ. Παπαθωμόπουλου – Ι. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 363). Χρήση τοῦ ἴδιου χωρίου τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου κάνει ὁ Παλαμᾶς καί στά 150 *Κεφάλαιά* του (133, PG 150, 1213 CD). Βλ. καί R. Flogaus, «Inspiration – Exploitation – Distortion: The Use of St Augustine in the Hesychast Controversy», ὅπ. παρ., σ. 75, ὑποσ. 52.

διάλογο πού είχαν ἐδῶ καί δύο αἰῶνες μέ τούς Λατίνους σχετικά μέ τό θέμα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος.

Ἐξάλλου ὁ καναδός καθηγητής καί ἐρευνητής τῶν 150 Κεφαλαίων τοῦ Παλαμᾶ R. E. Sinkewicz σέ παλαιότερες μελέτες του ἀπορρίπτει οἰαδήποτε σχέση ἐξάρτησης τοῦ Παλαμᾶ ἀπό τόν Αὐγουστίνου³⁶, ἀκολουθούμενος στό σημεῖο αὐτό πιστά ἀπό τό δομινικανό ἐρευνητή τῆς Πνευματολογίας τοῦ Παλαμᾶ J. Lison³⁷. Διατύπωσε μάλιστα τήν ἄποψη ὅτι ὁ Παλαμᾶς στή διαμόρφωση τῆς ψυχολογικῆς τριάδας «νοῦς – λόγος – ἔρως» πού χρησιμοποιεῖ εἶναι ἐξαρτημένος ἀπό τό διδάσκαλό του Θεόληπτο Φιλαδελφείας³⁸.

Εἶναι γεγονός ὅτι στό Θεόληπτο Φιλαδελφείας ἀπαντᾶ πράγματι μιᾶ παρόμοια ψυχολογική τριάδα μέ αὐτήν τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλά ἡ ψυχολογική αὐτή τριάδα στό Θεόληπτο χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικά καί μόνο σέ συνάρτηση μέ τή νηπτική διδασκαλία του καί δέν σχετίζεται καθόλου μέ τήν Τριαδολογία του³⁹, ὅπως συμβαίνει στόν ἱερό Αὐγουστίνου καί τό Γρηγόριο Παλαμᾶ. Κατά συνέπεια δέν μπορεῖ ἡ ψυχολογική αὐτή τριάδα τοῦ Θεολήπτου Φιλαδελφείας μέ τήν καθαρά ἀνθρωπολογική σημασία της νά ἀποτελεῖ πηγή τῆς ψυχολογικῆς τριάδας τοῦ Παλαμᾶ πού χρησιμοποιεῖται στήν Τριαδολογία του καί ἔχει καθαρά τριαδολογική σημασία. Ἄλλωστε, ὅπως τονίσαμε ἤδη, ὁ Παλαμᾶς σέ πλεῖστα σημεῖα τοῦ ἔργου του εἶναι σχεδόν *mot à mot* ἐξαρτημένος ἀπό τό *De Trinitate* τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου καί ὡς ἐκ τούτου δέν ὑπάρχει

³⁶ Βλ. R. E. Sinkewicz, ὅπ. παρ., σ. 18.

³⁷ Βλ. J. Lison, *L'Esprit répandu. La pneumatologie de Grégoire Palamas*, Les Éditions du Cerf (Patrimoines Orthodoxie), Paris 1994, σ. 89: «On a long temps pensé à une influence augustinienne, mais R. E. Sinkewicz écarte cette opinion de manière assez convaincante». Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, «L'Esprit comme amour selon Grégoire Palamas: Une influence augustinienne?», στό *Studia Patristica* 32 (1997), σ. 325 κ.έ.

³⁸ Βλ. R. E. Sinkewicz, ὅπ. παρ., σ. 29 κ.έ.: τοῦ ἴδιου, «St Gregory Palamas and the Doctrine of God's Image in Man according to the *Capita 150*», στό *Θεολογία* 57 (1986), σ. 872 κ.έ.

³⁹ Βλ. Μερική διατράνωσις πρὸς ὑπόμνησιν ἄγουσα τῶν παρά τοῦ ταπεινοῦ Φιλαδελφείας Θεολήπτου διαφόρων λαληθέντων καί γραφέντων τῇ σεβασμιωτάτῃ βασιλίσει Εὐλογία μοναχῆ καί τῇ μετ' αὐτῆς καί ὑπ' αὐτήν Ἀγαθονίκη μοναχῆ, 1-7, 27, Ἰω. Κ. Γρηγορόπουλου, *Θεολήπτου Φιλαδελφείας τοῦ Ὁμολογητοῦ (1250-1322) Βίος καί Ἔργα*, Β' μέρος (Κριτικό κείμενο – Σχόλια), ἐκδ. «Τέρτιος», Κατερίνη 1996, σ. 277 κ.έ., 301.

λόγος νά ἀναζητεῖ κανεῖς ἄλλοῦ τήν πηγὴ προελεύσεως τῆς ἀνωτέρω ψυχολογικῆς του τριάδας.

Γι' αὐτό ἀκριβῶς ὄχι μόνο Ἕλληνες, ἀλλὰ καί ξένοι μελετητές τῆς παλαμικῆς θεολογίας στή συντριπτικὴ πλειοψηφία τους, θεωροῦν ἐν προκειμένῳ ἀναμφίβολη τὴν ἐξάρτηση τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Πλανούδη στό *De Trinitate* τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου⁴⁰. Ἀκόμη καί ὁ ἴδιος ὁ Sinkewicz, πού ἀπέρριπτε ἀρχικά οἰαδῆποτε ἐξάρτηση τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸν ἱερό Αὐγουστίνου, σέ πρόσφατη μελέτη του ἀναγνώρισε ὅτι στὰ συγγράμματα τοῦ Παλαμᾶ ὑπάρχουν πράγματι «αὐτούσια παραθέματα ἀπὸ τὸ *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου σέ ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Μαξίμου Πλανούδη»⁴¹.

γ. Ὁ λόγος τῆς υἰοθέτησης τῆς αὐγουστίνειας εἰκόνας γιὰ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα ἀπὸ τὸν ἅγ. Γρηγόριο Παλαμᾶ

Ἀναφερόμενος ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μαυροβουνίου Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς στό λόγο, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποιοῦν γιὰ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα τὴν αὐγουστίνεια εἰκόνα τοῦ ἀμοιβαίου ἔρωτα μεταξὺ Πατρὸς καί Υἱοῦ, πιστεύει ὅτι ὁ Παλαμᾶς, δηλώνοντας μέ τὴν εἰκόνα αὐτὴ τὴν αἰώνια ἐκφαντορικὴ δύναμη τοῦ Ἅγ. Πνεύματος, τὴν υἰοθέτησε, γιὰ «νά δείξη ὅτι ὁ Θεὸς δέν γίνεται Ἀγάπη διὰ τῆς ἐν χρόνῳ

⁴⁰ Βλ. Μ. Jugie, "Palamas", ὅπ. παρ., στ. 1766· Μητροπολίτου Μαυροβουνίου καί Παραθαλασσίας Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν Ἅγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Ανάλεκτα Βλατάδων 16, ἐκδ. Πατριαρχικοῦ Ἰδρύματος Πατερικῶν Μελετῶν, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 54 ἐξ., 169 ἐξ., ὑποσ. 2· Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ὁρθόδοξο δόγμα καί θεολογικὸς προβληματισμός. Μελετήματα δογματικῆς θεολογίας*, ἐκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 115 κ.έ., ὑποσ. 28· G. D. Martzelos, «Die Anfänge und die Voraussetzungen des *Filioque* in der theologischen Überlieferung des Abendlandes», στό *Orthodoxes Forum* 13 (1999), Heft 1, σ. 38, ὑποσ. 28· R. Flogaus, *Theosis bei Palamas und Luther. Ein Beitrag zum ökumenischen Gespräch*, ἐκδ. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1997, σ. 143 κ.έ.· τοῦ ἴδιου, «Inspiration – Exploitation – Distortion: The Use of St Augustine in the Hesychast Controversy», ὅπ. παρ., σ. 77· Γ. Α. Δημητρακόπουλου, ὅπ. παρ., σ. 86 κ.έ.· Προβλ. καί J. Meyendorff, ὅπ. παρ., σ. 316· Γ. Ἰ. Μαντζαρίδη, *Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 23 ἐξ.

⁴¹ Βλ. R. E. Sinkewicz, «Gregory Palamas», στό *La théologie byzantine et sa tradition*, ἐκδ. C. G. Conticello and V. Conticello, Corpus Christianorum, τόμ. 2, Brepols, Turnhout 2002, σ. 163. Βλ. καί R. Flogaus, ὅπ. παρ., σ. 73.

δημιουργίας και φιλανθρωπίας, ἀλλ' ὅτι ὑπάρχει ἐξ αἰδίου Ἀγάπη, ὧν ἐξ αἰδίου Τριάς», ἐρμηνεύοντας οὐσιαστικά τή βασική βιβλική ἀλήθεια ὅτι «ὁ Θεός ἀγάπη ἐστὶ»⁴².

Ἀναζητώντας ἐπίσης τὸ λόγο τῆς υἰοθέτησης τῆς παραπάνω αὐγουστίνειας διδασκαλίας ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ὁ Γ. Δημητρακόπουλος στὰ πλαίσια τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ διάσταση τῆς παλαμικῆς θεολογίας, ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ Παλαμᾶς ἀπλῶς βρῆκε γοητευτικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα τὴν ἐν λόγῳ αὐγουστίνεια διδασκαλία» καὶ γι' αὐτὸ ἀποφάσισε νὰ τὴ συμπεριλάβει στὰ 150 Κεφάλαιά του, πού εἶναι ἓνα ἔργο οὕτως ἢ ἄλλως χαλαρό, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ δεχτεῖ εὐκολὰ στοὺς κόλπους του μιὰ τέτοια διδασκαλία⁴³.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν συμφωνεῖ κανεὶς ἢ ὄχι μὲ τίς ἀπόψεις τῶν παραπάνω δύο ἐρευνητῶν εἶναι σαφές ὅτι καὶ οἱ δύο τους ἀφήνουν ἀναπάντητο τὸ σημαντικότερο κατὰ τὴ γνώμη μας ἐρώτημα, πῶς εἶναι δυνατόν ὁ Παλαμᾶς, πού ἀπορρίπτει ὡς ἀπαράδεκτη τὴ λατινικὴ διδασκαλία τοῦ Filioque, νὰ υἰοθετεῖ τὴν ἀντίληψη αὐτῆ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, πάνω στὴν ὁποία ὁ ἱερός πατὴρ θεμελιώνει τὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ Filioque⁴⁴. Ἀντίθετα, τὸ ἐρώτημα αὐτὸ φαίνεται νὰ παίζει καθοριστικὸ ρόλο στὴ διαμόρφωση τῶν ἀπόψεων πού διατύπωσαν ἐν προκειμένῳ τόσο ὁ ρωμαιοκαθολικὸς θεολόγος M. Jugie ὅσο καὶ ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἱερόθεος Βλάχος.

Ἀναφερόμενος ὁ M. Jugie στις ὑπὸ ἐξέταση τριαδολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Παλαμᾶ, ἂν καὶ τίς χαρακτηρίζει πράγματι πρωτότυπες γιὰ ἓναν βυζαντινὸ θεολόγο τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, τίς θεωρεῖ ταυτόχρονα ὄχι μόνο περιεργες, ἀλλὰ καὶ ἀντιφατικὲς⁴⁵. Ὅπως ἰσχυρίζεται συγκεκριμένα, δεχόμενος ὁ Παλαμᾶς τὴν αὐγουστίνεια καὶ θωμιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τίς ὑπαρκτικὲς προόδους τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος παρουσιάζεται

⁴² Βλ. Μητροπολίτου Μαυροβουνίου καὶ Παραθαλασσίας Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, ὅπ. παρ., σ. 172.

⁴³ Βλ. Γ. Ἀ. Δημητρακόπουλου, ὅπ. παρ., σ. 94.

⁴⁴ Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, ὅπ. παρ., σ. 113 κ.έ.· G. D. Martzelos, ὅπ. παρ., σ. 37 κ.έ.

⁴⁵ Βλ. M. Jugie, ὅπ. παρ., στ. 1766 ἔξ.

λογικά ασυνεπής και αντιφατικός, γιατί ενώ θα έπρεπε με βάση τη θεώρηση του Αγ. Πνεύματος ως αμοιβαίου έρωτα μεταξύ Πατρός και Υιού να καταλήξει στην άποψη της έκπορεύσεως του ab utroque, όπως δηλ. κάνουν ο Αύγουστίνος και ο Θωμάς Ακινάτης, εντούτοις υποστηρίζει τη φωτιανή διδασκαλία της έκπορεύσεως του Αγ. Πνεύματος «εκ μόνου του Πατρός»⁴⁶.

Εξάλλου ο Σεβ. Μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιερόθεος Βλάχος, αδυνατώντας να εξηγήσει λογικά πώς είναι δυνατόν ο Παλαμᾶς πού είναι υπέρμαχος της έκπορεύσεως του Αγ. Πνεύματος «εκ μόνου του Πατρός» να εξαρτάται από μία αντίληψη του Αύγουστίνου πού καταλήγει στη διδασκαλία του Filioque⁴⁷, φτάνει μέχρι του σημείου να αρνεϊται τη γνησιότητα της τριαδολογικής αυτής αντιλήψεως του Παλαμᾶ, θεωρώντας είτε την αντίληψη αυτή ως παρεμβλητη προσθήκη μεταγενέστερου συγγραφέα στα 150 Κεφάλαια του Παλαμᾶ⁴⁸, είτε ολόκληρο τό έργο αυτό του Παλαμᾶ ως νόθο, προερχόμενο από κάποιο μεταγενέστερο θεολόγο πού γνώριζε καλά τη διδασκαλία του Παλαμᾶ και του Αύγουστίνου, πράγμα πού κατά τη γνώμη του είναι τό πιθανότερο⁴⁹. Ωστόσο πρέπει να τονίσουμε ότι ή άποψη αυτή του Σεβασμιωτάτου δέν δικαιώνεται ούτε από τη χειρόγραφη παράδοση ούτε από τις έσωτερικές μαρτυρίες πού υπάρχουν σε άδιαμφισβήτητα έργα του Παλαμᾶ⁵⁰.

⁴⁶ Βλ. όπ. παρ., στ. 1767.

⁴⁷ Σεβ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Ιεροθέου, «Τά έκατόν πενήκοντα Κεφάλαια του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμᾶ», στό *Τελετής σύναξις. Αναγόρευση σέ Επίτιμο Διδάκτορα του Σεβ. Μητροπολίτου Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου κ. Ιεροθέου από τό Τμήμα Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, Ναύπακτος 2009, σ. 48, 58.

⁴⁸ Βλ. όπ. παρ., σ. 60.

⁴⁹ Βλ. όπ. παρ.

⁵⁰ Βλ. λ.χ. τις άδιαμφισβήτητες εξαρτήσεις του Παλαμᾶ από τον ιερό Αύγουστίνo, για τις όποιες κάναμε λόγο στις υποσημειώσεις 31 και 35, καθώς και τό γεγονός ότι ή ίδια αύγουστίνεια αντίληψη για τό Αγ. Πνεύμα ως αμοιβαίας αγάπης μεταξύ Πατρός και Υιού (βλ. *De Trinitate* VI, 5, 7, PL 42, 928· Μ. Παπαθωμόπουλου – Ι. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 398 κ.έ.· XV, 19, 37, PL 42, 1086· Μ. Παπαθωμόπουλου – Ι. Τσαβάρη – G. Rigotti, σ. 950) πού άπαντά στα Κεφάλαια του Παλαμᾶ, βρίσκεται και στό άδιαμφισβήτητο έργο του *Αντεπιγραφαί εις Επιγραφάς Βέκκου* (βλ. *Γρηγορίου του Παλαμᾶ Συγγράμματα*, έκδ. Π. Κ. Χρήστου, τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 164) πού συντάχθηκε περί τό 1335, δηλ. 15 περίπου χρόνια πριν από τά Κεφάλαια.

Τί λοιπόν συμβαίνει ἐν προκειμένῳ; Ἄν, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ χειρόγραφη παράδοση καί ἡ ἐν γένει σύγχρονη ἔρευνα, ἡ ἐν λόγῳ τριαδολογική ἀντίληψη τοῦ Παλαμᾶ προέρχεται ἀναμφίβολα ἀπό τόν κάλαμό του, ποιός εἶναι ὁ λόγος, γιά τόν ὁποῖο ὁ Παλαμᾶς υἰοθέτησε τήν ἀγουστίνεια αὐτή ἀντίληψη περί τοῦ Ἁγ. Πνεύματος καί τή συνδεδεμένη μ' αὐτήν ψυχολογική τριάδα, πάνω στήν ὁποία ὁ ἱερός Αὐγουστίνος οἰκοδομεῖ τή διδασκαλία του γιά τό Filioque; Μήπως υἰοθετώντας τήν ἀγουστίνεια αὐτή ἀντίληψη καί τή σχετική μ' αὐτήν ψυχολογική τριάδα εἶναι πράγματι λογικά ἀσυνεπής καί ἀντιφατικός στήν Τριαδολογία του, ὅπως τόν κατηγορεῖ ὁ M. Jugie;

Κατ' ἀρχήν πρέπει νά τονίσουμε ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπό τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποιεῖ τήν ἀγουστίνεια ἀντίληψη περί τοῦ Ἁγ. Πνεύματος ὡς ἀμοιβαίου ἔρωτα καί ἀγάπης μεταξύ Πατρός καί Υἱοῦ σέ συνάρτηση μέ τήν ψυχολογική τριάδα «νοῦς – λόγος (γνώση) – ἔρως», ἡ ἐξάρτησή του ἀπό τόν Αὐγουστίνου δέν εἶναι τυφλή καί ἀπόλυτη. Κί αὐτό γιατί διαφοροποιεῖται, ὅπως εἶδαμε, ὡς πρὸς τήν ἔννοια τῆς ἀνωτέρω ψυχολογικῆς τριάδος ἀπό τόν Αὐγουστίνου. Ὁ «ἔρως» αὐτός, γιά τόν ὁποῖο κάνει λόγο, ὅπως πολύ εὔστοχα παρατήρησε ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Μαυροβουνίου Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, δέν ἰδρύει τήν ὑπόσταση τοῦ Πνεύματος ex Patre Filioque, ὅπως στόν ἱερό Αὐγουστίνου, γιατί, ὅπως διευκρινίζει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὁ Παλαμᾶς, ὁ Υἱός ὡς Λόγος ἔχει τό Πνεῦμα ὡς ἔρωτα «ἐκ τοῦ Πατρός... συμπροελθόντα, καί συμφυῶς ἐν αὐτῷ ἀναπαυόμενον»⁵¹. Γί αὐτό ἄλλωστε καί τονίζει μέ ἔμφαση ὅτι τό Ἁγ. Πνεῦμα ὡς «θεῖος ἔρως» εἶναι «ἀπαραλλάκτως» ὁ αὐτός «τῷ τε Υἱῷ καί τῷ Πατρί, εἰ καί μή καθ' ὑπόστασιν, ἥτις ἐκ τοῦ Θεοῦ θεοπρεπῶς ἐκπορευτῶς εἶναι τοῦτον παρίστησιν ἡμῖν»⁵². Μέ ἄλλα λόγια ὁ Παλαμᾶς χρησιμοποιεῖ τήν ἀγουστίνεια αὐτή ἀντίληψη, ἐρμηνεύοντάς την μέ τέτοιο τρόπο πού νά δηλώνει ἀπλῶς τήν

⁵¹ Βλ. Μητροπολίτου Μαυροβουνίου καί Παραθαλασσίας Ἀμφιλοχίου Ράντοβιτς, ὅπ. παρ., σ. 170.

⁵² Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κεφάλαια φυσικά, θεολογικά, ἠθικά τε καί πρακτικά* 150, 37, PG 150, 1145 C. Π. Κ. Χρήστου, σ. 55.

ὀρθόδοξη διδασκαλία γιά τήν αἴδια ἐπανάπαυση τοῦ Ἁγ. Πνεύματος στόν Υἱό στά πλαίσια τῆς ἐνδοτριαδικῆς περιχώρησης καί σχέσης τῶν θείων προσώπων καί τίποτε περισσότερο.

Κατά συνέπεια ὁ Παλαμᾶς δέν εἶναι λογικά ἀσυνεπής καί ἀντιφατικός, ὅταν, υἱοθετώντας τήν αὐγουστίνεια αὐτή ἀντίληψη, ἀπορρίπτει τήν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγ. Πνεύματος *ab utroque*, ὅπως τόν κατηγορεῖ ὁ M. Jugie. Τουναντίον· ὅπως ὑποστηρίξαμε ἤδη σέ προηγούμενη μελέτη μας, στόχος του ἦταν νά διορθώσει τήν αὐγουστίνεια αὐτή ἀντίληψη, ἐρμηνεύοντάς την μέ βάση τήν ὀρθόδοξη Τριαδολογία καί μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά μή συνδέεται ἀναπόφευκτα μέ τή διδασκαλία τοῦ *Filioque*⁵³. Κί αὐτό ἦταν ἀπολύτως ἀναγκαῖο γιά τήν ἐποχή του, δεδομένου ὅτι ὕστερα ἀπό τή μετάφραση πού ἔκανε ὁ Πλανούδης στό *De Trinitate* τοῦ Αὐγουστίνου ὑπῆρχε ἄμεσος κίνδυνος νά χρησιμοποιηθεῖ ἀπό τούς λατινόφιλους τοῦ Βυζαντίου ἡ ἀνωτέρω πνευματολογική ἀντίληψη τοῦ ἱεροῦ πατρός καί ἡ σχετιζόμενη μ' αὐτήν ψυχολογική τριάδα του ὡς ἰσχυρό πατερικό καί παραδοσιακό ἔρεισμα γιά τήν ὑποστήριξη τῆς διδασκαλίας τοῦ *Filioque*. Ἐτσι μέ τήν υἱοθέτηση καί τήν ἐρμηνευτική διόρθωση τῆς ἐν λόγω πνευματολογικῆς ἀντίληψης τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου ὁ Παλαμᾶς κατορθώνει ταυτόχρονα καί νά ἀποτρέψει τήν ἐκμετάλλευση τοῦ ἱεροῦ πατρός ἀπό τούς λατινόφιλους τοῦ Βυζαντίου, διασφαλίζοντας ἔτσι τήν ὀρθόδοξη Τριαδολογία ἀπό τόν κίνδυνο τοῦ *Filioque*, ἀλλά καί νά διασώσει τό κύρος του στήν Ἀνατολή, χαρακτηρίζοντάς τον μάλιστα, ὅπως εἶπαμε, καίτοι δέν ἀναφέρει τό ὄνομά του, ὡς σοφό καί ἀποστολικό ἄνδρα.

Συμπέρασμα

Συνοψίζοντας τά ὅσα εἶπαμε, μπορούμε βέβαια νά ὑποστηρίξουμε ὅτι σκόπιμα ὁ Παλαμᾶς περιέλαβε στά 150 Κεφάλαιά του τήν αὐγουστίνεια ἀντίληψη γιά τό Ἁγ. Πνεῦμα

⁵³ Βλ. Γ. Δ. Μαρτζέλου, ὄπ. παρ., σ. 116, ὑποσ. 28· G. D. Martzelos, ὄπ. παρ., σ. 38, ὑποσ. 28.

ώς ἀμοιβαίου ἔρωτα μεταξύ Πατρός καί Υἱοῦ, γιά νά μπορέσει μέ τήν ἐρμηνευτική διόρθωση πού ἐπέφερε νά τήν προσαρμόσει στήν ὀρθόδοξη Τριαδολογία, ἀποκλείοντας τελείως τό φιλοκβιστικό χαρακτήρα της. Ωστόσο, παρά τήν ἐρμηνευτική αὐτή διόρθωση, δέν τήν ἀφήνει ἀναξιοποίητη στήν Τριαδολογία του, ἀλλά τήν χρησιμοποιεῖ, ὅπως εἶδαμε, μέ τέτοιο τρόπο, τόσο γιά νά προβάλει τό ὀρθόδοξο περιεχόμενο τῆς διάχυτης στήν πατερική παράδοση ψυχολογικῆς τριάδας «νοῦς – λόγος – πνεῦμα», ὅσο καί γιά νά δηλώσει παραστατικά τήν αἴδια ἐνδοτριαδική σχέση μεταξύ Υἱοῦ καί Ἁγ. Πνεύματος, ἀντιπαρατάσσοντας στήν «καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ» ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος, πού εἰσηγήθηκε ὁ ἱερός Αὐγουστίνος, τήν αἴδια ἐπανάπαυσή του στόν Υἱό στήν πλαίσια τῆς ἐνδοτριαδικῆς περιχώρησης καί κοινωνίας τῶν θείων προσώπων. Μιά τέτοια ὅμως τριαδολογική ἀξιοποίηση τοῦ Αὐγουστίνου ἀπό τόν Παλαμᾶ δέν θά μπορούσε ἀσφαλῶς νά πραγματοποιηθεῖ, ἂν ὁ Παλαμᾶς δέν πίστευε πραγματικά ὅτι ὁ Αὐγουστίνος παρά τίς δογματικές ἀστοχίες του ἀποτελεῖ ἅγιο καί μεγάλο πατέρα τῆς καθολικῆς καί ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας.